

Людмила ПОСОХОВА

**„РЕВОЛЮЦІЯ ЧИТАННЯ“
НА ТЕРЕНАХ ГЕТЬМАНЩИНИ ТА СЛОБОЖАНЩИНИ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ —
НА ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТЬ**

„Революція читання“ як дефініція. Винесене у назву статті поняття запропонував німецький дослідник Рольф Енгельсінг¹ для позначення змін стилю читання, котрі яскраво проявилися у другій половині ХVІІІ ст. Сьогодні, на думку багатьох науковців, у зазначений час у Європі читання „інтенсивного“ типу змінилося читанням, яке називають „екстенсивним“. Читач „інтенсивний“ оперував порівняно обмеженим корпусом текстів, які він читав і перечитував, запам'ятовував та передавав нащадкам. Більшість із цих текстів були релігійними. Зовсім іншим був „екстенсивний“ читач, котрий споживав величезну кількість різноманітних друкованих текстів з усіх галузей знань, читав їх швидко і жадібно, піддавав критиці та сумнівам². Роже Шарт'є констатував, що у другій половині ХVІІІ ст. елементи „революції читання“ чітко простежуються в Англії, в Німеччині, у Франції. Серед цих ознак: зростання книжкового виробництва, поява безлічі газет і зміна їх вигляду, успіх малоформатних видань, зниження цін на книги завдяки контрафакції, бурхливе зростання різноманітних читацьких товариств (book-club, Lesegesell schaften, chambres de lecture) і центрів видачі книг напрокат (circulating libraries, Lein bibliotheken, cabinets de lecture). Спостерегачів-сучасників вражало ця „пристрасть до читання“: її вважали і загрозою політичного ладу, і наркотиком, і розладом уяви і почуттів. Із цим пов'язують виникнення тієї критичної дистанції, яка у всій Європі, і особливо у Франції, відокремила підданих від государя, а християн — від церкви³.

Виникає природне питання: чи відбувалася на українських теренах, зокрема на теренах Гетьманщини та Слобожанщини, „революція читан-

¹ Engelsing R. Die Perioden der Lesersgeschichte in der Neuzeit. Das Statistische Ausmass und diesozialekulturelle Bedeutung der Lektüre // Archiv für Geschichte des Buchwesens.— 1970.— N 10.— S. 945—1002.

² Шарт'є Р. Письменная культура и общество / Пер. с фр. и послесл. И. К. Стаф.— Москва, 2006.— С. 31. Щодо поняття „революція читання“ були висловлені й певні застереження. Зокрема, про те, що у часи „інтенсивного“ читання існувало чимало „екстенсивних“ читачів (достатньо згадати гуманістів). Водночас у період „революції читання“ розвивалося й „інтенсивне“ читання, коли роман, як раніше релігійний текст, повністю оволодівав читачем (Дарнтон Р. Великое кошацьє побоище и другие эпизоды из истории французской культуры.— Москва, 2002.— С. 250—299).

³ Шарт'є Р. Письменная культура и общество.— С. 32.

ня“ та подібна зміна „інтенсивного“ типу читання „екстенсивним“ у зазначений час. Пошукам відповіді на це питання й присвячена ця стаття. Завдання полягає в тому, щоби з'ясувати специфіку читацьких смаків представників різних соціальних верств Гетьманщини та Слобожанщини, проаналізувати відмінності читацьких преференцій, тобто виявити ті нові риси, які позначились у читанні протягом XVIII ст.

Можна погодитись з висновком Івана Альмеса про те, що „історія читання як культурна історія книги в ранньомодерній Україні до сих пір не знайшла повноцінного, а отже, міждисциплінарного опрацювання в сучасній українській історіографії“⁴. За спостереженнями цього науковця, попри існування низки книгознавчих, джерелознавчих, історичних чи філологічних досліджень, їх дискретність і спрямованість на спеціалізованого читача в підсумку не дозволяє побачити особливості ранньомодерної культури книги на теренах Київської митрополії⁵. Такі проблеми, як „читацькі практики“ та приватні бібліотеки „реальних читачів“, почали вивчати порівняно недавно. Зокрема, Наталія Яковенко на прикладі творів Йоаникія (Галятовського) показала можливості використання „бібліотечного ресурсу“ задля реконструкції „інтелектуального повсякдення“ й навіть „обличчя нової української культури“ другої половини XVII ст.⁶ Василь Ульяновський, Оксана Прокоп'юк, Іван Альмес, Максим Яременко, досліджуючи монастирські бібліотеки, поставили низку запитань у площині історії читання⁷. Українські дослідники почали оперувати й такими поняттями, як „революція читання“, „екстенсивне/інтенсивне читання“.

Оскільки „проблема читача“ передбачає з'ясування специфіки читання представників різних соціальних верств населення, у цій статті увага буде зосереджена на деяких проявах „читацької діяльності“ освіченої еліти Гетьманщини та Слобожанщини у другій половині XVIII ст. Зокрема, проаналізовано вміст приватних бібліотек окремих представників вищого духовенства та козацької старшини Гетьманщини і Слобожанщини, встановлено низку визначальних кількісних та якісних порогів, виявлено „номенклатури“ книг у ній тощо.

Подібні завдання науковці висували щодо європейських читачів, вони й досі залишаються популярним напрямом студій⁸. Виходячи з аналізу вмісту приватних бібліотек, дослідники намагалися оцінити нерівності у доступі до книжки, а також залежність між тематичним змістом цих бібліотек і соціальним, і професійним середовищем їх власників у різних

⁴ Альмес І. Від молитви до освіти: історія читання ченців Львівської єпархії XVII—XVIII ст.— Львів, 2021.— С. 15.

⁵ Там само.

⁶ Яковенко Н. У пошуках Нового неба. Життя і тексти Йоаникія Галятовського.— К., 2017.— 704 с.

⁷ Яременко М. Київські монастирські та приватні чернечі бібліотеки XVIII століття і „літературні уподобання“ монашества // Український археографічний щорічник.— К., 2004.— Вип. 8/9.— С. 346—365; Ульяновский В. И. „Библиотечное зеркало“ киевских монастырей XVII—XVIII вв.: книги „живые“ и „мертвые“, доминанты латинские и кириллические // Христианское чтение.— 2020.— № 6.— С. 244—278; Прокоп'юк О. Поповнення бібліотеки Києво-Печерської лаври новими виданнями впродовж 1770—1780-х рр.: ініціатори, реалізатори, потреби // Київська Академія.— 2020.— Вип. 17.— С. 119—141; Альмес І. Від молитви до освіти...

⁸ Дарнтон Р. Історія читання // Нові підходи до історіописання / Пер. з англ. Ред. П. Берк.— К., 2010.— С. 208, 212.

регіонах Європи. За оцінкою Р. Шарт'є, цей спосіб дослідження тісно пов'язаний з панівною моделлю французької історіографії культурних явищ, яка „полягає в застосуванні статистичних методів та серійного аналізу [analyse sérielle] у вивченні продукування і споживання культурних цінностей“⁹. Ідеться про завдання макроаналізу, спрямованого на кількісні підрахунки, укладення статистики на підставі опрацювання реєстрів і каталогів. Застосування такого підходу дає змогу сформулювати загальні висновки та сформулювати уявлення про бібліотеки загалом. Завдяки такому аналізу можна окреслити й профіль читача, власника певних книг (хоча, зрозуміло, власник не обов'язково „споживає“ лише ті книжки, які йому належали).

Попри все розмаїття підходів до дослідження читання, які існують на сьогодні в західній історіографії, важливо відзначити й певний загальний знаменник. Кшиштоф Пом'ян вказує, що це „увага до книжки — предмета нерозривно матеріального і семіотичного, товару, котрий „споживали“ особливим чином, в одній з головних ролей виводить на сцену її покупців та її читачів, як істот разом фізичних і суспільних, а також лектуру як діяльність психічну і комунікативну, акт і розуміння, і порозуміння водночас“¹⁰. Читання „само по собі стає об'єктом, гідним інтересу історії культури“¹¹.

Виходячи зі сказаного, результати вивчення книжкових зібрань духовенства та козацької старшини Гетьманщини і Слобожанщини у перспективі дають змогу зробити висновки й про ширші культурно-інтелектуальні вподобання цих соціальних груп. Реконструкція „читабельного простору“ виходить й на розв'язання більш загальних проблем „українського Просвітництва“¹². Реконструкція уподобань „українського читача“ важлива також для співвіднесення їх з книжковою культурою інших регіонів Європи, щоб досягнути регіональні відмінності європейського культурного простору.

Джерела дослідження. Основними джерелами виявлення ознак „революції читання“ на теренах Гетьманщини та Слобожанщини є каталоги особистих бібліотек духовенства та козацької старшини. Вміст цих приватних* бібліотек є важливою характеристикою так званої „освіченої еліти“ — нової культурної спільноти, яка поєднувала вихідців з різних станів. Саме у каталозі особистої бібліотеки відбився процес накопичення книжок окремою людиною протягом життя (чи певного тривалого, але обмеженого, періоду). Приватна бібліотека суттєво відрізняється від родової бібліотеки або книжкового зібрання навчального закладу чи монастиря, котрі формувались десятиліттями та століттями¹³. Комплектування біб-

⁹ Шарт'є Р. Від історії книжки до історії читання // Родак П. Письмо. Книжка. Лектура. Розмови. Ле Гофф, Шарт'є, Еббар, Фабр, Лежен / Передм. К. Пом'яна; Пер. з польс. О. Герасим.— Варшава, 2016.— С. 66.

¹⁰ Пом'ян К. Передмова // Там само.— С. 14.

¹¹ Еббар Ж. Між оральністю і писемністю // Там само.— С. 123.

¹² Дискусію про це див.: Склокін В. Чи існувало українське Просвітництво? Кілька міркувань із приводу незавершеної історіографічної дискусії // Київська Академія.— 2015.— Вип. 12.— С. 146—159.

* Цей термін вживається тут як синонім „особистих“.

¹³ Питання понятійно-категоріального апарату та класифікація понять „приватна бібліотека“, „особиста бібліотека“, „книжкова колекція“, „книжкове зібрання“ добре розробле-

ліотек монастирів і навчальних закладів значною мірою відбувалося шляхом пожертвувань та дарувань, вони регулярно поповнювались книгами, котрі залишались по смерті різних осіб (передовсім духовенства)¹⁴. Приватна бібліотека більшою мірою (ніж монастирська чи родова) дозволяє окреслити коло книг, вибір яких був зумовлений волею та уподобаннями власника, процес її комплектування обмежений порівняно невеликим часом (звісно, вона також могла приростати подарованими або випадковими книгами, але це не є її головною характеристикою)¹⁵. Вважаємо, що звернення до каталогів приватних бібліотек дає змогу детальніше зафіксувати зміни у читанні представників різних соціальних верств з плином часу. Дослідження цих джерел дозволить наповнити верифікованими фактами той процес, котрий у науковій літературі нерідко описується вельми узагальнено як „невпинне розповсюдження книжок у XVII—XVIII ст.“ на українських землях.

Більшість реєстрів приватних бібліотек православного духовенства були складені після смерті особи для вирішення подальшої долі книг¹⁶. При фіксації книг обов'язково виявляли ті, котрі були власністю інших осіб чи установ¹⁷. Описи приватних бібліотек духовних осіб зберігались в архівах консисторій відповідних єпархій, у деяких випадках їх надсилали до Синоду. Мета їх створення не передбачала ретельного бібліографічного опису, тому у більшості цих документів назву книги вказували з пропусками слів, не зазначали місце та рік публікації тощо.

Описи бібліотек козацької старшини виникали за інших обставин. У спогадах та щоденниках представники козацької старшини нерідко згадували про те, що вони (іноді власноруч) робили описи своїх бібліотек¹⁸. Ці каталоги зберігались у родинних козацької старшини (дворянства). Ці сімейні архіви зазнали суттєвих втрат у XX ст. На сьогодні маємо лише декілька виявлених повних реєстрів бібліотек гетьманів та козацької старшини XVIII ст. Саме мізерністю оприлюднених джерел можна пояснити те, що у багатьох сучасних розвідках про бібліотеки козацької старшини другої половини XVIII ст. містяться посилання тільки на декілька відомих прикладів переліків книг (зі щоденників генерального підскарб'я Якова Марковича та генерального хорунжого Миколи Ханенка¹⁹). Варто

ні українськими книгознавцями (див., наприклад: Лісова І. Приватна бібліотека: історико-термінологічний аналіз // Вісник Книжкової палати.— 2019.— № 1.— С. 26—29).

¹⁴ Ульяновский В. И. „Библиотечное зеркало“ киевских монастырей...— С. 246; Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.).— Харків, 1999.— С. 118—119.

¹⁵ Подібні аргументи див.: Ульяновский В. И. „Библиотечное зеркало“ киевских монастырей...— С. 249.

¹⁶ На книги претендували родичі-спадкоємці, навчальні заклади тощо. Відомі випадки, коли за бібліотеку боролося кілька установ (яскравим прикладом є вирішення долі бібліотеки Стефана Яворського, котра була передана до бібліотеки Харківського колегіуму (Посохова Л. Ю. Харківський колегіум...— С. 117).

¹⁷ Після смерті Йоасафа Горленка були описані книги з бібліотеки Харківського колегіуму, які перебували у нього (Лебедев А. С. Белгородские архиереи и среда их архипастырской деятельности.— Харьков, 1902.— С. 114).

¹⁸ Відомо, що Степан Лашкевич власноруч кілька разів переписував і доповнював список своїх книг (Николайчик Ф. Род Лашкевичей и дневник одного из них // Киевская старина.— 1887.— № 12.— С. 709).

¹⁹ Зленко П. А. Українські приватні бібліотеки. Бібліотеки козацької старшини // Українська книга.— 1937.— Ч. 7/8.— С. 166—197; Білокінь С. Книжні інтереси Миколи

зауважити, що з джерел особового походження козацької старшини дослідники отримують відомості лише про невеликі фрагменти, а не про сукупність книг особистих книгозбірень. У цій статті спогади, щоденники та епістолярії також були використані для встановлення практик читання, шляхів поповнення бібліотек тощо.

Вміст приватних книгозбірень. Дослідники історії читання в Європі присвятили чимало своїх розвідок тому, як „нові суспільні групи долучалися до спільноти читачів: спочатку люди Церкви, потім шляхта, нотаблі, королівські чиновники, відтак купці, ремісники, міщани, буржуазія, ще пізніше робітники, жінки, діти [...] нарешті, в самому кінці, дуже пізно, селяни“²⁰. У нашому випадку зосередимо увагу на вивченні практик читання тих представників духовенства та козацької старшини, які більшу частину життя провели в полкових або сотенних містах, панських маєтках та монастирях Гетьманщини чи Слобожанщини. Вважаємо, що так можна сфокусувати увагу на культурних практиках конкретного регіону.

Науковці, проголошуючи вивчення „приватних бібліотек України XVIII ст.“, вже звертались до дослідження деяких книжкових зібрань: тверського архієпископа Феофілакта (Лопатинського), тобольського митрополита Філофея (Лещинського), архієпископа Новгородського і Великолуцького Стефана (Калиновського), в'ятського єпископа Лаврентія (Горки), новгородського архієпископа Амвросія (Юшкевича), рязанського єпископа Гавриїла (Бужинського)²¹. Хоча становлення цих видатних людей тісно пов'язане з Києво-Могилянською академією, не можемо не брати до уваги те, що вони залишили українські терени в молодому віці, й більша частина їхнього життя (а отже, і процес нагромадження бібліотек) пройшла в інших соціокультурних умовах. Саме тому у нашому випадку акцент зроблено на бібліотеках осіб, які були включені у місцеве життя Гетьманщини та Слобожанщини.

У цій статті презентована програма дослідження та попередні результати опрацювання десяти реєстрів бібліотек духовенства та козацької старшини.

„Мовні відділи“. Сьогодні можна вказати на кілька підходів до аналізу бібліотечних зібрань на українських землях, які використовують історики, книгознавці, бібліотекознавці залежно від спрямування студій. Достатньо поширеним є дослідження книг за „мовним“ принципом („латинські“, „німецькі“, „польські“ тощо)²². На практиці цей підхід може ґрунтуватись на різних критеріях. Наприклад, „німецькою книгою“ деякі

Ханенка // Проσφώνηα.— 1998.— С. 117—124; Соколов В. Книжкові зібрання козацької старшини наприкінці XVII—XVIII століття // Вісник Книжкової палати.— 2014.— № 1.— С. 22—27.

²⁰ Шартьє Р. Від історії книжки до історії читання.— С. 89.

²¹ Дзюба О. Приватні бібліотеки України XVIII ст.: власники та репертуар зібрань // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.).— К., 2002.— Вип. 2.— С. 292—302; її ж. Німецька книга в бібліотеках України (XVIII ст.) // Там само.— 2004.— Вип. 4.— С. 310.

²² Sharipova L. Latin Books and the Eastern Orthodox Clerical Elite in Kiev, 1632—1780.— Manchester, 2006.— 259 p.; Дзюба О. Німецька книга в бібліотеках України.— С. 307—319; її ж. Польська книга у бібліотеках України XVIII ст. (до історії українсько-польських культурних взаємин) // „Істину встановлює суд історії“: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка.— К., 2004.— Т. 2: Наукові студії.— С. 364—372.

дослідники вважають як твори, написані німецькими авторами (надруковані як німецькою, так і латинською мовами), так і написані саме німецькою мовою чи надруковані у німецьких друкарнях²³.

У даному разі застосуємо винятково мовний принцип і проаналізуємо приватні бібліотеки духовенства та козацької старшини другої половини XVIII — початку XIX ст. з точки зору співвідношення книг, надрукованих різними мовами*. Так можна отримати картину всієї палітри мов у приватних бібліотеках. Наприклад, в описі книгозбірні чернігівського єпископа Кирила (Лящевецького) значилося загалом 380 позицій, з яких латинською мовою було 205 книг, російською — 121, давньогрецькою — 44, давньоєврейською — 6, польською — 4²⁴. Книгозбірня ректора Харківського колегіуму, архимандрита Лаврентія (Кордета) була описана двічі, й у другому з реєстрів зафіксовано 247 книжок, з яких російською мовою було 146 томів, латинською — 92, німецькою — 3, польською — 3, церковнослов'янською — 3²⁵. В архимандрита Амвросія (Гиновського) з усіх 267 книг латинською було 70 книг, російською — 197²⁶. У реєстрі приватної бібліотеки архимандрита Києво-Межигірського монастиря Гедеона (Сломінського) зазначено 136 книг латинською, 7 російською та 2 церковнослов'янською мовами (загалом 145)²⁷. В архимандрита Троїце-Іллінського Чернігівського монастиря Паїсія (Яновського) з усіх 477 книг російською мовою було 467, латинською — 4, церковнослов'янською — 3, польською — 2. У бібліотеці Іакова Воронковського налічувалось 178 російських, 154 польські і латинські видання²⁸. „Мовні“ відділи бібліотеки архієпископа Варлаама (Шишацького) були такими: 2461 книга латинською, 758 — російською, 258 — польською, 194 — французькою, 102 — німецькою, 38 — церковнослов'янською (всього 3811 книг)²⁹. Як бачимо, в бібліотеках духовенства названого часу книги латинською та російською мовами ділили першу—другу позиції.

Для характеристики бібліотек козацької старшини наведемо приклад зібрання Степана Івановича Лашкевича, який був бунчуковим товаришем у Стародубському полку, згодом земським суддею Погарського повіту. В його приватній бібліотеці з усіх 252 книг російською мовою було 200 книг, французькою — 43, німецькою — 2, польською та латинською — по 2,

²³ Дзюба О. Німецька книга в бібліотеках України...— С. 318; Кагамлик С. Книжкові зібрання українських православних ієрархів ранньомодерного часу в європейському культурному контексті // Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. Українознавство.— 2014.— Вип. 1.— С. 34.

* Всі дані та підрахунки зроблені авторкою статті на підставі реєстрів, посилання на які подані далі.

²⁴ По доношению Черниговской консистории о кончине преосвященного Черниговского Кирилла (дело 238) // Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода.— Петроград, 1914.— Т. 50: 1770 г.— Стб. 700—711.

²⁵ Інститут літератури НАН України, відділ рукописних фондів і текстології, ф. 20 (Давні рукописи), спр. 13, арк. 230—298 зв.; Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге (далі — РГИА в Санкт-Петербурге), ф. 796, оп. 67, д. 572, л. 1—14 об.

²⁶ РГИА в Санкт-Петербурге, ф. 796, оп. 81, д. 292, л. 15—36.

²⁷ Там само.— Оп. 62, д. 368, л. 13—36.

²⁸ Ульяновский В. И. „Библиотечное зеркало“ киевских монастырей...— С. 274.

²⁹ РГИА в Санкт-Петербурге, ф. 834, оп. 3, д. 3327, л. 265—460 (Реєстр особистої бібліотеки Варлаама (Шишацького) доданий до опису книгозбірні Чернігівського колегіуму).

церковнослов'янською — 1³⁰. Інший приклад — бібліотека Григорія Івановича Галагана, представника давнього козацько-старшинського роду, який відомий тим, що у маєтку в Сокиринцях створив кріпосний театр. У бібліотеці Г. Галагана з усіх 275 книг російською мовою було 252 книги, французькою — 16, німецькою — 4, латинською — 2, польською та італійською — по одній³¹. Як бачимо, у козацької старшини книги латинською мовою були у невеликій кількості, а перші позиції належали книгам російською та французькою мовами.

Для релевантної оцінки наявності книг різними мовами у приватних бібліотеках слід враховувати деякі політичні фактори, які впливали на обіг книжкової продукції на українських землях. Маємо на увазі обмежувальні заходи уряду Російської імперії, прийняті щодо ввезення книг з Речі Посполитої³². Різні особи згадували про наміри придбати певні книги й про перешкоди на цьому шляху („здесь за несвободным чрез Польшу пропуском выписать его не можно“³³). У той же час реєстри особистих бібліотек дають змогу побачити, що деякі книголюби долали перепони й роздобували книги польською мовою. Наприклад, у бібліотеці Варлаама (Шишацького) було 258 творів польською мовою, з яких 70 відсотків були сучасними науковими працями з фізики, математики, природознавства та філософії. Чимало з них були знаковими творами доби Просвітництва.

Дані „мовних відділів“ приватних бібліотек дають змогу уточнити деякі відомі висновки. Наприклад, Ігор Шевченко зазначив, що польські впливи на „культурну еліту України“ тривали до середини XVIII ст.³⁴ Вочевидь, можна поширити хронологічні межі польських впливів на українські землі на другу половину XVIII ст.

Увага науковців до книжок, написаних французькою мовою, традиційно підкреслюється тим, що це була мова міжнародного спілкування епохи Просвітництва³⁵. Не вповні поділяємо тезу про те, що книги французькою мовою „одразу привертають увагу, коли йдеться про вивчення впливів нових ідей“³⁶. Переконані, що при вивченні впливів ідей Просвітництва слід досліджувати передовсім проблематику творів.

Повертаючись до факторів, які впливали на розповсюдження книг тією чи іншою мовами, не слід забувати про те, що у Російській імперії зі середини XVIII ст. збільшуються пропозиції перекладної наукової та розважальної літератури³⁷. Чимало книг, які опинилися в бібліотеках українських читачів, були сучасними російськими перекладами наукових

³⁰ Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБ України. Ін-т рукопису), ф. II, спр. 6781.

³¹ Центральний державний історичний архів України в Києві (далі — ЦДІА України в Києві), ф. 1475, оп. 1, спр. 1216.

³² Луппов С. П. Польская литература в русских библиотеках и частных книжных собраниях XVII — первой половины XVIII в. // Книга. Исследования и материалы.— Москва, 1977.— Сб. 34.— С. 50.

³³ Цит. за: Прокоп'юк О. Поповнення бібліотеки Києво-Печерської лаври...— С. 126.

³⁴ Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII ст.— Львів, 2001.— С. 131.

³⁵ Альмес І. Від молитви до освіти...— С. 260.

³⁶ Там само.

³⁷ Русская книга от начала письменности до 1800 года / Под ред. В. Я. Адарюкова и А. А. Сидорова.— Москва, 1924.— С. 219—222, 227—228.

праць (з німецької та французької), що вийшли з друкарень Московського університету і Сухопутного шляхетного кадетського корпусу (ці переклади нерідко здійснювали вихідці з України).

Релігійні та „світські“ книги. Одним із важливих критеріїв аналізу вмісту бібліотек є встановлення співвідношення книг релігійно-духовного змісту і „світських“. Деякі кроки у вивченні приватних бібліотек духовенства під цим кутом зору вже зроблено³⁸. Продовження досліджень надають нові підтвердження тому, що у реєстрах бібліотек духовенства та козацької старшини у другій половині XVIII ст. стрімко зменшується кількість релігійно-духовних творів. У збірці Кирила (Лящевецького) з усіх 380 книг релігійно-духовне наповнення мають тільки 115, тобто 30,2 відсотка, у Паїсія (Яновського) таких 12 відсотків, у Лаврентія (Кордета) лише 10 відсотків³⁹. У бібліотеках козацької старшини цих книг ще менше: у зібранні С. Лашкевича їх лише 14 (тобто 6,4 відсотка), у Г. Галагана — 14, що становить 5 відсотків.

Говорячи про „світські книги“ у бібліотеках духовенства та козацької старшини, можна означити певні відмінності. У „світському блоці“ приватних бібліотек духовенства пальма першости належала навчальним посібникам з різних дисциплін та тогочасним науковим працям з астрономії, фізики, математики, мінералогії, біології, ботаніки, хімії, узагальнювальним природничо-науковим працям. У деяких бібліотеках, наприклад, у Варлаама (Шишацького) наявні сучасні найважливіші наукові праці з усіх наук. Оскільки йдеться про десятки книг з кожної галузі знань, наведемо кілька прикладів книг з фізики з бібліотеки Варлаама (Шишацького). Всього праць з фізики у реєстрі 47, з яких латинською мовою — 12, російською — 13, польською — 11, французькою — 5, німецькою — 6. Серед них були праці Христіана фон Вольфа (Christian Freiherr von Wolff), Йоганна Генріха Вінклера (Johann Heinrich Winkler), Пітера ван Мусшенбрука (Pieter van Musschenbroek), Михайла Ломоносова, новаторські навчальні посібники з фізики Петра Івановича Гіларовського. Подібний енциклопедизм характерний і для бібліотек Лаврентія (Кордета), Кирила (Лящевецького), Івана Самойловича, в яких також фіксуємо книги з усіх галузей наукового знання того часу⁴⁰. Бібліотеки вказують на прагнення власників до всебічної освіченості, глибокої обізнаності в різних галузях знання.

Серед наукової літератури у приватних бібліотеках духовенства помітна чимала кількість історико-географічних творів. Наприклад, у Варлаама (Шишацького) це 1073 книги, або 28 відсотків усіх книг. Примітною є наявність творів Августа Людвіга Шлецера (August Ludwig von Schlözer), Готліба-Зігфріда Баєра (Gottlieb Siegfried Bayer), Гергарда-

³⁸ Посохова Л. Ю. Особисті бібліотеки архимандритів та архиєреїв українських єпархій як маркер змін культурно-інтелектуального життя в другій половині XVIII століття // В орбіті християнської культури: Матеріали наукової конференції до 1030-річчя хрещення Русі. Київ, 25—26 жовтня 2018 року: Науковий збірник / За ред. І. С. Сковича та М. Яремченка.— Львів, 2020.— С. 107—120.

³⁹ РГИА в Санкт-Петербурзі, ф. 796, оп. 67, д. 572, л. 1—14 об.

⁴⁰ Посохова Л. Ю. Особисті бібліотеки архимандритів та архиєреїв...— С. 111—113. Опис бібліотеки І. Самойловича див.: Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отделение II (1721—1795) / Авт. введ., примеч. Н. И. Петров.— К., 1908.— Т. 5: Царствование Екатерины II (1762—1795 гг.). Киевский митрополит Самуил Миславский (1783—1795).— С. 5—46.

Фрідріха Мюллера (Gerhard Friedrich Müller), Миколи Карамзіна. Це захоплення дослідженнями з історії та географії характерно для багатьох представників духовенства того часу. У Лаврентія (Кордета) подібні книги становили третину всього зібрання⁴¹. У порівняно невеликих особистих бібліотеках, наприклад Амвросія (Гиновського), книги такого змісту становили 15—16 відсотків. Як у великих, так і у скромних особистих бібліотеках трапляються комплекти „Древней российской вивлиофики“, „Краткая летопись Малыя России“ Василя Рубана і перекладений із французької на російську мову зразковий твір епохи Просвітництва Джозефа де ла Порта „Всемирный путешественник, или Познание Старого и Нового света“*.

Важливим є питання атрибуції рукописних книг, наявних в особистих бібліотеках. Найчастіше укладачі каталогів не наводили повного опису, тому зазвичай неможливо встановити рукописну книгу. Тим ціннішими є відомості, що Варлаам (Шишацький) мав рукописні „Решительные пункты“ гетьмана Данила Апостола, Паїсії (Яновський) та Іаків Воронковський — памфлет Семена Діовича „Разговор Великороссии с Малороссией“⁴². Ці факти свідчать про інтерес до історії українських земель.

Представники духовенства нерідко збирали і спеціальну наукову періодику. Наприклад, у приватних бібліотеках Кирила (Лящевецького), Лаврентія (Кордета) і Паїсії (Яновського) наявні „Труды Вольного Экономического общества“. Лаврентій (Кордет), Паїсій (Яновський), І. Самойлович мали добірку першого в Російській імперії щомісячного науково-популярного журналу „Ежемесячные сочинения, к пользе и увеселению служащие“. У бібліотеці І. Самойловича були й „Ежемесячные сочинения и известия о ученых делах“, а також перші в Російській імперії філософські часописи „Утренний свет“ та „Московское ежемесячное издание“. Важливо відзначити наявність окремих томів енциклопедії Дідро-Д’Аламбера в різних бібліотеках, наприклад, у Паїсії (Яновського). Варлаам (Шишацький) зібрав в особистій бібліотеці чимало комплектів періодичних видань, на сторінках яких публікувалися і наукові статті („Политический журнал“, „Московские ведомости“, „Вечерняя заря“, „Беседующий гражданин“, „Зритель“). З проханням про передплату „Московских ведомостей“ до духовного собору звертався архимандрит Зосима (Валкевич), що дає підстави припускати його приватну зацікавленість⁴³.

У деякі реєстри вносили періодичні видання. Наприклад, у Іакова (Воронковського) була варшавська газета „Monitor“⁴⁴.

У бібліотеках козацької старшини ця група книг — навчальні посібники та сучасні наукові праці — посідала другу позицію. Так, у С. Лашкевича та Г. Галагана кількість творів такої спрямованості становила близько чверти всіх книг (25—28 відсотків). Серед них переважали гра-

⁴¹ Див.: Посохова Л. Ю. Речі та час ректора Харківського колегіуму Лаврентія Кордета // Київська Академія.— 2013.— Вип. 11.— С. 115—118.

* Тут і далі книги та періодичні видання вказані тією мовою, якою вони записані у реєстрах. Оскільки в більшості випадків місце і рік друку не вказано, повні вихідні дані встановити неможливо.

⁴² Ульяновский В. И. „Библиотечное зеркало“ киевских монастырей...— С. 274.

⁴³ Прокоп'юк О. Поповнення бібліотеки Києво-Печерської лаври...— С. 133.

⁴⁴ ЦДІА України в Києві, ф. 130, оп. 2, спр. 538, арк. 16 зв.

матики, словники, лексикони, посібники. Бібліотекам С. Лашкевича і Г. Галагана до певної міри також була притаманна енциклопедична спрямованість, оскільки кожна з наук була „презентована“ принаймні кількома книгами. Втім, порівняно з бібліотеками духовенства, у них не спостерігаємо настільки багатопалітної наукових праць.

У бібліотеках козацької старшини серед загалу світських книг переважає белетристика. Наприклад, у реєстрі зібрання С. Лашкевича белетристика налічує 111 книг російською та французькою мовами (50,9 відсотка). Цей перелік вражає різноманіттям жанрів: сатиричні, „жіночі“, авантюрні, пригодницькі романи тощо. Серед розважальної літератури не губиться група філософських романів та повістей, в яких були поставлені гострі проблеми тогочасного суспільства. Маємо на увазі твори Вольтера „La Henriade“, „Принцесса Вавилонская“ та Дені Дідро „Les bijoux in discrets“. Примітно, що С. Лашкевич мав надзвичайно популярний твір Вольтера „Candide ou l'optimisme“, філософський роман „Велисарий (Велизер)“ Жана Франсуа Мармонтеля, просякнутий просвітницьким пафосом та проповіддю віротерпимости, а також „Дом молчання“ Пилипа Огюста де Сен-Фуа д'Арка. У бібліотеці С. Лашкевича бачимо чимало гострих сатиричних романів та байок: Людвіга Гольберга, Жермена Франсуа Пуллена де Сен-Фуа, Федора Еміна, Михайла Хераскова, Антіоха Кантеміра. Непогано представлені комедії Мольєра. Був у С. Лашкевича і перший російський приватний журнал „Трудолюбивая пчела“, який видавав Олександр Сумароков, що мав виражену сатиричну спрямованість. Чимало з названих творів було й у Г. Галагана. Це, зокрема, твори Вольтера „Кандид, или Оптимизм“ та „Генриада“, „Приключенія Телемака“ Франсуа Фенелона, твори видатного англійського просвітителя Генрі Філдінга (Henry Fielding) „Повість о Томасе Іонесе, или Найденніше“ та „Амелия“.

Такі характеристики бібліотек українських читачів перегукуються з уподобаннями європейських читачів. Жан Еббар зазначав, що „Гете (Johann Wolfgang von Goethe) (у *Роках навчання Вільгельма Майстра*), а згодом Руссо (Jean-Jacques Rousseau) (в *Новій Елоїзі*) чітко окреслюють проблему: можна писати для людей, які не мають пов'язань з античною літературою“⁴⁵.

У бібліотеках духовенства розважальна література також була, посідаючи другу позицію за кількістю. Ці книги вельми різноманітні й подібні до названих. Серед книжок Кирила (Лящевецького) були, наприклад, гострий сатиричний роман та байки Людвіга Гольберга „Басни нравоучительныя“, „Подземное путешествие“, байки Федора Еміна „Нравоучительныя басни“, пригодницько-повчальний роман Прево д'Екзиля (Prevost d'Exiles) „Приключенія маркиза Г... или Жизнь благороднаго человека, оставившаго свет“, філософський роман Мармонтеля „Велизер“, комедії Мольєра, шахрайський роман Лесажа „Похождения Жилблаза де Сантилланы“ та ще кілька пригодницьких повістей. Варлаам (Шишацький) мав чимало літературних творів Вольтера та Руссо, які були опубліковані в 1770—1780-ті роки. Хоча в бібліотеках його сучасників також можна знайти твори Вольтера та Руссо, але не в такій кількості і різноманітті. Примітно, що навіть у бібліотеках монаших спільнот Львівської

⁴⁵ Еббар Ж. Між оральністю і писемністю.— С. 186.

епархії також помітне зростання розважальної літератури в 1750—1770-ті роки (йдеться, наприклад, про „Школу світу, Чи повчання батька до сина“ („L’Ecole du monde, ou Instruction d’un père à un fils“) французького драматурга і „журналіста“ Еташа ле Нобля⁴⁶).

Примітною рисою, однаково притаманною бібліотекам духовенства і козацької старшини, є наявність у них сучасних творів повчально-дидактичного, моралізаторського змісту й тих, що були спеціально присвячені темі виховання дітей та підлітків. Перелік таких книг не можна назвати розлогим, водночас деякі знакові твори були в більшості приватних зібрань. Особливий акцент зробимо на праці Джона Лока „О воспитании детей“, яка містить цілісну педагогічну концепцію доби Просвітництва. Не випадково твір був перекладений майже всіма європейськими мовами. Не можна не відзначити й наявність славнозвісного „Émile, ou De l’éducation“ Жана-Жака Руссо. Ці ж книги були у Лаврентія (Кордета) та Кирила (Лящевецького). У бібліотеках С. Лашкевича та Г. Галагана було кілька книг, присвячених питанням гідного виховання дворянина.

У Варлаама (Шишацького), Лаврентія (Кордета), Кирила (Лящевецького) та інших були книги, адресовані молоді, та спеціальні видання для дітей. Саме у 1760—1790-ті роки в європейській літературі з’явилися письменники, котрих почнуть називати „дитячими“: у німецькій — це Фрідріх Рохов та Йоаким Кампе; у французькій — Жанліс, Лепренс де Бомон; в англійській — Джон Ньюбері та Марія Еджворт⁴⁷. Праці цих дитячих письменників були наявні у бібліотеках духовенства та старшини. Примітно, що в архимандрита Амвросія (Гиновського) була добірка першого дитячого журналу в Російській імперії „Дитяче читання для серця і розуму“, в інших реєстрах кілька разів траплявся дитячий та юнацький журнал „Полезное с приятным“.

У зв’язку із цим варта уваги дискусія навколо роману Данієля Дефо „Робінзон Крузо“, який є філософським за сутністю, водночас характеризується яскраво вираженою дидактичною спрямованістю. Деякі автори висловлювались про те, що слов’янські країни відчули на собі вплив „Робінзона“ набагато меншою мірою, ніж німецькі та романські країни⁴⁸. Вивчення реєстрів бібліотек духовенства і козацької старшини дає змогу спростувати це твердження, принаймні спостерігається наявність цього твору у переважній більшості проаналізованих книгозбірень (у С. Лашкевича, Г. Галагана, Варлаама (Шишацького) та ін.).

Безумовно, просвітницькі ідеї з різною швидкістю і в різних поєднаннях поширювалися територією Європи, але пафос ставлення до освіти як до магістрального шляху вдосконалення людини на основі розуму був як загальна риса нової європейської культури. Наявність у багатьох особистих бібліотеках козацької старшини та духовенства найважливіших книг про виховання, написаних у дусі доби Просвітництва, свідчить про живий інтерес до цієї теми.

⁴⁶ Альмес І. Від молитви до освіти...— С. 261.

⁴⁷ Головин В. В. Первый опыт издания журнала для юношества в России // Конструирование детского: филология, история, антропология / Под ред. М. Р. Балиной, В. Г. Безрогова, С. Г. Маслинской, К. А. Маслинского, М. В. Тендряковой, С. Шерида-на.— Москва; Санкт-Петербург, 2011.— С. 11.

⁴⁸ Привалова Е. П. Робинзон Крузо в детской и педагогической литературе // Детские чтения.— 2012.— № 2 (002).— С. 48.

Аналіз реєстрів приватних бібліотек, встановлення наукових та літературних праць, у яких містилися ідеї Просвітництва, дають змогу уточнити деякі твердження. Зокрема, Олена Дзюба писала про те, що у другій половині XVIII ст. в описах бібліотек не знаходимо літератури доби німецького Просвітництва, а становлення нового типу культури відбувалося при активному засвоєнні ідей французького Просвітництва⁴⁹. Як можна було побачити з реєстрів, у бібліотеках були широко представлені твори не тільки французьких, але й німецьких та англійських просвітителів.

„Старі“ та „нові“ книги. Характеристика вмісту бібліотек за тематичним принципом не дає відповіді на запитання про те, як дивилися власники на процес нагромадження книгозбірень. Для них бібліотека була зібранням старожитностей чи новинок літератури? На цьому етапі дослідження було поставлене завдання проаналізувати бібліотеки задля виявлення сучасних власнику бібліотеки авторів. У даному разі було вирішено вважати сучасними праці, які були написані й опубліковані за 40—50 і менше років до створення каталогу. На нашу думку, цей підхід дає змогу побачити швидкість поширення нової друкованої продукції, особливість формування бібліотек духовенства (та інших верств), виявити найбільш „затребувані“ книги в межах одного—двох поколінь. Така кількість років була обрана, спираючись на теорію поколінь (Ніл Хоув, Вільям Штраус). При застосуванні цього підходу були отримані такі дані. У другій половині XVIII ст. частка творів сучасних авторів у багатьох зібраннях перевищує половину і сягає 80 відсотків. Наприклад, у Лаврентія (Кордета) їх 82 відсотки. У бібліотеці С. Лашкевича такі нові книги становлять 76 відсотків. У Варлаама (Шишацького) таких видань майже 70 відсотків. Серед таких новинок у бібліотеці Варлаама (Шишацького) та інших його сучасників, про яких йшла мова, очевидний пріоритет за новою навчальною літературою. Наведемо кілька прикладів навчальних посібників з філософії та книг, які використовували за таким поділом. Варлаам (Шишацький) зібрав практично всі посібники Фрідріха Христіана Баумейстера (Friedrich Christian Baumeister) і Христіана фон Вольфа, Йоганна Генріха Вінклера латинською та російською мовами. Всі посібники Х. Баумейстера мав і Лаврентій (Кордет). Саме за цими книгами, що містили основи лейбнице-вольф'янської філософії, у другій половині XVIII ст. навчали в колежіах та Київській академії. У бібліотеці архієпископа Варлаама (Шишацького) латинською мовою було 111 творів сучасних філософів і лише 13 творів стародавніх авторів (Арістотель, Демокрит та ін.); російською мовою книг сучасних філософів — 19, а стародавніх — 4. Примітно, що у книжкових колекціях першої половини XVIII ст. більше половини томів становили видання, які вийшли друком за сто і більше років до складання каталогу⁵⁰. На нашу думку, такі дані демонструють зміни, що виявилися у практиках читання і у процесі формування особистих бібліотек, вони свідчать про бажання духовенства та козацької старшини читати і купувати для себе все більше нової літератури. Особиста бібліотека, вочевидь, виступає не так скарбницею старожитностей, як зібранням новинок.

⁴⁹ Дзюба О. Німецька книга в бібліотеках України...— С. 318.

⁵⁰ Посохова Л. Ю. Особисті бібліотеки архимандритів та архиєреїв...— С. 113—114.

Формат книг. Спираючись на бібліографічні дані, можна побачити, що більшість книг белегристичної спрямованості, посібників, науково-популярних видань були надруковані у форматі 8° та 12°. У бібліотеках, безумовно, були книги й більших форматів, утім їх кількість у козацької старшини була мізерною, у духовенства — не перевищувала 20 відсотків. Бібліотеки демонструють процес, який спостерігаємо в інших країнах, а саме: успіх книг малого формату, зручних у користуванні. Такі зміни формату книг мали суттєвий вплив на спосіб читання, адже невеликий формат був зручнішим для індивідуального читання, сприяв усамітненому „спілкуванню“ з книгою на природі, під час подорожей тощо. Мемуаристи, зокрема Яків Маркович та інші, нерідко згадували про те, що брали зі собою книги навіть у військові походи.

„Популярна література“. При вивченні приватних бібліотек дослідники нерідко оперують поняттями „популярний“ чи „розповсюджений“. Наприклад, Світлана Кагамлик писала, що „одним із найпопулярніших античних мислителів, яким захоплювалися церковні діячі (з вихованців Києво-Могилянської академії), був знаменитий римський філософ Сенека“⁵¹. Віктор Соколов зазначив, що „серед праць історичної тематики у XVIII ст. найбільш популярними були „Синописис“ та „Феатрон, или Позор исторический“⁵². На нашу думку, про популярність тієї чи іншої книги передовсім свідчить її наявність у багатьох приватних бібліотеках. Прагнення встановити таку частотність наштовхується на потребу створення повноцінної бази даних, до якої будуть внесені відомості з реєстрів усіх відомих бібліотек. Ця справа у перспективі, однак і сьогодні можемо вказати на кілька сучасних творів, які трапляються майже в кожній проаналізованій бібліотеці. До такого переліку належать: „Натурфілософія“ Фрідріха Христіана Баумейстера, „Еміль“ Жана-Жака Руссо, „Робінзон Крузо“ Данієля Дефо, „Пригоди Телемака“ Франсуа Фенелона, філософський роман Вольтера „Кандід“. Дієвість цього прийому можна продемонструвати на прикладі проаналізованих бібліотек. Так, С. Лашкевич, Варлаам (Шишацький), Кирило (Лящевецький) та Г. Галаган володіли чотирма з цих творів. Такий набір „знакових книг“ є своєрідним маркером ідей, новацій, інтелектуальних викликів епохи, якими зацікавилась еліта Гетьманщини та Слобожанщини. Вивчення групи „знакових“ книг дасть змогу довести чутливість тієї чи іншої соціальної групи людей до „Просвітницького міксу“.

Дослідження таких „знакових“ книг для виявлення їх частотності у бібліотеках різних читачів XVIII ст. надзвичайно важливе з перспективи вивчення „вагомості обігу авторів, які популяризували ідеї Просвітництва, котрих часто читали набагато охочіше, ніж тих, кого історія літератури чи історія ідеї включають до сконструйованого ними канону Просвітництва“⁵³. Вочевидь, це не завжди ті самі книжки і лектури, які були визнані важливими сучасною філософською і літературною традицією. Ось чому, як зазначають дослідники, „історія книжки, а потім історія читання виглядають дуже важливим інструментом для історії ментальності

⁵¹ Кагамлик С. Книжкові зібрання українських православних ієрархів ранньомодерного часу в європейському культурному контексті.— С. 35.

⁵² Соколов В. Книжкові зібрання козацької старшини...— С. 23.

⁵³ Шартьє Р. Від історії книжки до історії читання.— С. 68.

[histoire des mentalités] або історії культури, які намагаються брати до уваги обіг усіх текстів, який фактично відбувався протягом даного періоду⁵⁴. Зрозуміло, що читачі підтримували „життя“ певної книги, купуючи її, а видавці друкували передовсім затребувані покупцями твори. Дослідники історії читання у Європі вже спробували скласти списки найбільш популярних романів за кількістю видань і зробили висновки про те, що взаємодія читачів та видавців на ринку сформувала „канон роману XVIII ст.“ задовго до того, як хтось із професорів почав викладати курс з історії роману⁵⁵. Побудова канону саме така: дуже мало книг „заповнюють“ чималий обсяг⁵⁶. Такі висновки важливі для розуміння того, що „канони“ читання будуть відмінними у різних частинах Європи.

Шляхи поповнення приватних бібліотек. Ця проблема тісно переплетена із встановленням найважливіших шляхів доступу до книг у XVIII ст. Дослідники історії читання пишуть, що в Західній Європі це були насамперед книгарні, мандрівні торговці та особи, які володіли книжками і у яких ці книжки позичали⁵⁷. Однак у Гетьманській та Слобідській Україні були певні особливості. Оскільки стаціонарної торгівлі книгами в цьому регіоні ще не існувало, найважливішу інформацію про шляхи поповнення приватних бібліотек надають джерела особового походження (щоденники, епістолярії). Маємо чимало відомостей про розповсюдження книг серед друзів, однодумців та колег. Як приклад наведемо яскраве листування між Лаврентієм (Кордетом) та Самуїлом Миславським, котре рясніє згадками про „нові та новітні книги“, про потребу їх швидкого поширення серед друзів⁵⁸. С. Лашкевич писав у щоденнику про певну комунікацію з книготоргівцями (агентами), які купували для нього книги, згадував, що він сам відвідував у Петербурзі академічну книжкову лавку й придбав там книжки⁵⁹. В уривку щоденника С. Лашкевича є згадки про отримання та відправлення книг родичам і друзям. Іноді йому надсилали досить великі партії (18 книг)⁶⁰. Між іншим, С. Лашкевич кілька разів зазначав, що читав газети та отримував їх від різних людей (наприклад, з Глухова від Іллі Журмана). Яків Маркович та інші багато разів згадували про купівлю книг у Польщі, Росії, дарування та позичання книжок⁶¹.

При аналізі каталогів бібліотек та інших джерел постає проблема вичерпності та повноти реконструкції „читабельних просторів“. Приклад з придбанням газет С. Лашкевичем важливий для ілюстрації того, що

⁵⁴ Шартъе Р. Від історії книжки до історії читання.— С. 69.

⁵⁵ Моретти Ф. Дальнее чтение / Пер. с англ. А. Вдовина, О. Собчука, А. Шели. Науч. ред. перевода И. Кушнарёва.— Москва, 2016.— С. 110.

⁵⁶ Там само.— С. 111.

⁵⁷ Шартъе Р. Від історії книжки до історії читання.— С. 82 і далі.

⁵⁸ Посохова Л. Ю. „Сад украинских наук“ и его созидатели: опыт реконструкции интеллектуальных сетей второй половины XVIII — начала XIX века // Век Просвещения / Ин-т всеобщей истории РАН.— Москва, 2018.— Вып. 6: Что такое Просвещение? Новые ответы на старый вопрос.— С. 199—203.

⁵⁹ Николайчик Ф. Род Лашкевичей...— С. 708.

⁶⁰ НБ України. Ін-т рукопису, ф. І, спр. 766, арк. 11.

⁶¹ Соколов В. Природничо-наукова книга в зібраннях козацької старшини в Україні у XVIII ст. // Бібліотечний вісник.— 2000.— № 4.— С. 35; Дзюба О. М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини).— К., 2012.— С. 28, 49, 52, 84, 216, 218, 231—232.

ресстри не повною мірою відображають коло читання людини, адже в описі його приватної бібліотеки не була зазначена періодика. До того ж, не можна відкидати варіанти випадкового потрапляння деяких книг. Однак значні зусилля, пов'язані з придбанням книги (її виписування, замовлення, пошук „оказії“ для доставки), вочевидь, зменшує вірогідність потрапляння до бібліотек зовсім випадкових (непотрібних) книг.

Досліджуючи „читабельні простори“, слід враховувати й ті практики читання, які не потребують володіння книгами. Саме у цьому полягає велике обмеження історичних досліджень вмісту приватних бібліотек: не всі книжки їх власники читали, і не всі прочитані книжки були власністю читача. Таким чином, дослідники історії читання в Західній Європі усвідомили потребу „звернути увагу на обіг книжки: книжки, котрі дають і позичають, щоб почитати, а також дослідження інституцій, які, почавши від XVIII століття, дозволяють читати, не купуючи. З одного боку, є книготорівці, які позичають книжки, з іншого боку, читацькі товариства, такі як Gesche Frachten в Німеччині, Book Club і Circulating Libraries в Англії, Cabinets de Lecture у Франції“⁶².

У зв'язку з останнім спостереженням варто означити проблему відмінностей соціально-політичних умов та культурно-інтелектуального ландшафту, які впливали на практики „українських читачів“, відрізняючи їх від західноєвропейських. Передовсім зазначимо брак у цьому регіоні стаціонарної книготорівлі, суттєво нижчий рівень урбанізації й пов'язані з цим інші ознаки міського життя (брак читацьких клубів тощо). Чимало істориків аналізували темпи та особливості розповсюдження друкарського верстата, репертуар продукції друкарень у Західній Європі. Однак у Лівобережній Україні урядом Російської імперії було заборонено друкувати наукову книгу. Репертуар двох друкарень на Лівобережній Україні, а саме Києво-Печерської та Новгород-Сіверської (згодом Чернігівської), виглядає досить обмеженим, не здатним задовольнити вимоги освітніх закладів та наукові інтереси української інтелектуальної і духовної еліти⁶³. Перелічені та деякі інші фактори створювали певні умови нагромадження книжкових зібрань у Гетьманщині та Слобожанщині, котрі потребували від читачів цілеспрямованих і додаткових зусиль (порівняно з читачами з інших регіонів Західної Європи). Практика їх повсякденного життя в Гетьманщині чи Слобожанщині у XVIII ст. унеможлилювала ситуацію, коли людина, прогулюючись містом, могла придбати випадкову (не зовсім потрібну) книжку в сусідній крамниці.

Важливим напрямом досліджень читання в Європі є аналіз інституту передплати на друковану книгу. Втім, як свідчать результати дослідження кількості передплатних видань у Російській імперії, це стосується лише 5—10 відсотків книг⁶⁴. У зв'язку із цим підкреслимо, що жоден з тих власників бібліотек, імена яких названі у статті, не фігурував у списках передплатників наукових праць чи творів красного письменства. При цьо-

⁶² Шарт'є Р. Від історії книжки до історії читання.— С.66.

⁶³ Дзюба О. Німецька книга в бібліотеках України.— С. 308. Докладніше про це див.: Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми.— Львів, 2002.— С. 232—263.

⁶⁴ Самарин А. Ю. Типографшцики и книгоцеты: очерки по истории книги в России второй половины XVIII века.— Москва, 2015.— С. 55.

му відомо, що чимало з передплатників замовляли ці видання не для себе, а для своїх друзів⁶⁵.

Дослідники західноєвропейського читача також звертали увагу на ситуації, коли науковець має справу із „середовищами, позбавленими університетів та культурних інституцій, що сприяють практикам, які полегшують розуміння написаного слова“⁶⁶. Розмірковуючи щодо читання у таких середовищах, дослідники відзначали: „[...] якщо ті форми суспільного життя, які уможливають виникнення різноманітних інтерпретаційних спільнот, здаються нам у цьому випадку менш помітними, то це тому, що вони залишають менше слідів, ніж спільноти вчених, де мова постійно перетворюється у письмо, і навпаки. Але саме історик повинен знайти ці сліди у величезних архівних ресурсах“. Вважаємо, що останнє зауваження безпосередньо стосується дослідження смаків українських читачів Гетьманщини чи Слобожанщини, яке має відбуватись із врахуванням не схожості із західноєвропейським читачем і що не може не позначитись на дослідницькому інструментарії.

* * *

Дослідження вмісту приватних бібліотек духовенства та козацької старшини Гетьманщини і Слобожанщини (принаймні певної її частини) дає змогу стверджувати, що у другій половині XVIII ст. читання „інтенсивного“ типу змінюється читанням „екстенсивним“. Масив сучасних власників книг, котрими наповнені бібліотеки духовенства та козацької старшини, видове різноманіття та широка тематична палітра, наявність наукової, навчальної, дитячої та сатиричної літератури вказують на очевидні зміни практик читання. Поява значної кількості книг, написаних новими мовами, також вказує на зміни. Аналіз структури приватних бібліотек дозволяє віднести їх власників до провідної групи читацької публіки, яка активно формувалася в той час на тлі „книжкового буму“ та зростання пропозицій друкарень. Вміст бібліотек вказує на особливості „читацької діяльності“, специфіку смаків та уподобань цих соціальних груп і свідчить про творче „споживання“ книг. Структура читання, на яку до певної міри вказує наповнення приватних бібліотек освіченої еліти Гетьманщини та Слобожанщини, виявляється набагато складнішою та багатомірною, ніж це вважалося раніше. Сукупність „знакових“ книг дає можливість зафіксувати кордони і виявити канали поширення нових віянь, прояви культурного трансферу, залучення цього регіону в загальноєвропейські процеси, специфіку пошуків відповідей на виклики Просвітництва. Загалом великий і різноманітний „світський“ сегмент бібліотек відображає помітний інтерес до ідей Просвітництва. Вміст особистих бібліотек свідчить на користь тези про існування „українського Просвітництва“ як певного культурного феномену.

⁶⁵ Прокоп'юк О. Поповнення бібліотеки Києво-Печерської лаври...— С. 126.

⁶⁶ Еббар Ж. Між оральністю і писемністю.— С. 127.

Liudmyla POSOKHOVA

**„READING REVOLUTION“ IN THE TERRITORY
OF HETMANATE AND SLOBOZHANSCHYNA
IN THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY
AND THE EARLY 19TH CENTURY**

The author analyses private libraries of the highest clergy and Cossack elders of Hetmanate and Slobozhanshchyna. Based on the study of library registers and a number of other proposed criteria, the author concludes that „intensive“ type of reading was replaced by „extensive“ reading in the milieu of „educated élite“ (at least, its part) in the second half of the 18th century. Species diversity and a wide topical spectrum of books, movement shift in reading praxis („reading activity“) and the individual creative consumption of these cultural products by the highest clergy and Cossack elders of Hetmanate and Slobozhanshchyna support the thesis about the existence of the „reading revolution“ on the Ukrainian lands territory, as well as about the „Ukrainian Enlightenment“ as a certain cultural phenomenon.